

Козак Л.В.

Особливості функціонування сільського господарства в умовах переходу до ринку

Сільське господарство займає важливе місце в економіці будь-якої країни. З рівнем його розвитку економісти пов'язують загальний рівень добробуту народу, адже сільське господарство - споживач продукції майже всіх галузей народного господарства і одночасно продавець ресурсів для більшості з них.

Для України розвиток аграрного сектора має особливу вагу - питома вага сільського господарства у валовому національному продукті складає 14,9 відсотка (1) (для порівняння в США близько 2%), сільськогосподарським виробництвом зайнято 21,6 відсотка (2) працездатного населення (в США близько 3%). Разом з тим в Україні рівень споживання м'яса, молока, олії, риби, овочів на душу населення у 3-5 разів нижчий, ніж у розвинутих країнах, та не відповідає нормам споживання протеїну на день.

Реформування в аграрному секторі можна розглядати як ключове питання в загальній економічній реформі, спрямованій на роздержавлення власності та становлення ринкових відносин.

За останні п'ять років у нашій країні було проведено ряд організаційно-правових заходів, спрямованих на ринкову переорієнтацію сільськогосподарського виробництва,

зокрема:

- проведено персоніфікацію майна колгоспів і радгоспів шляхом паювання;
- відмінено державне замовлення на сільськогосподарську продукцію, що забезпечило товаровиробникам свободу господарювання;
- прийнято ряд заходів щодо розвитку фермерства;
- розпочалося здійснення земельної реформи.

Аналізуючи підсумки цих реформувань, доводиться визнати, що вони не принесли очікуваних результатів. Проведене паювання характеризується формальністю його здійснення та недовершеністю, так як земля в багатьох ко-

лективних господарствах ще не розпайована. Відновлення так званого "почуття господаря" у селян не відбулося, вони відособлені від управління капіталом пайових господарств, відведений селянину пай не приносить доходу. Отож, для пересічного селянина ніяких змін не відбулося, і він за інерцією продовжує діяти так, як і колись.

Стає очевидним той факт, що паювання землі та майна сільськогосподарських підприємств не може виконати тих функцій, які на нього покладаються. Проведення кампанії паювання не тільки не виводить з кризи сільське господарство, а навпаки - на невизначений період затримує ефективне реформування системи аграрних відносин.

Спостерігається тенденція подальшого спаду обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в суспільному секторі, який не компенсується їх зростанням у приватному.

Таблиця №1

Валова продукція сільського господарства України (3)

(у порівняльних цінах 1983 р., млрд. крб.)

	1986-1990 рр. (в середньому за рік)	1995 р.	1996 р.	1996 р. до середньорічного за 1986-1990 рр.	
				%	-, +
Господарства всіх категорій	49,1	31,9	29,1	59,3	- 20,0
Коллективні сільськогосподарські підприємства	36,3	17,2	13,7	37,7	- 22,6
Господарства населення	12,8	14,7	15,4	120,3	+ 26

Наведені дані свідчать, що приріст обсягів виробництва у приватному секторі становить 2,6 млрд. крб., що не могло компенсувати втрати їх у суспільному секторі - 22,6 млрд. крб., тому загальний індекс вартості валової продукції сільського господарства у 1996 році в порівнянні до середньорічного за 1986-1990 роки складає лише 59,3 відсотка.

Однією з причин різкого спаду обсягів виробництва у суспільному секторі є розпад виробничої бази колгоспів та радгоспів. У господарствах Рівненщини за останні п'ять років чисельність тракторів скоротилась на 1950 одиниць, зернозбиральних комбайнів - на 485 одиниць (4). Капіталовкладення в сільськогосподарське виробництво за цей період скоротились

у 12,5 раза в порівняльних цінах і становлять лише 0,8 відсотка від вартості основних виробничих фондів (5), тобто не відбувається навіть простого їх відтворення.

Разом з тим, в найближчі роки не слід очікувати істотного зростання виробництва продукції в селянських (фермерських) господарствах. Як свідчать факти, ефективність їх роботи ще нижча, ніж у суспільному секторі виробництва. Для прикладу можна навести лише окремі дані: питома вага ріллі у фермерських господарствах складає 2,4 відсотка (6), крім того, вони виробляють лише 0,7 відсотка обсягів валової продукції сільського господарства країни (7).

Це пов'язано з тим, що фермерські господарства здебільшого створювались на землях гіршої якості, дається взнаки їх низька забезпеченість виробничими засобами і надто проблематичні можливості покращення ситуації в найближчому майбутньому.

Окрім того, згідно з теорією працеспоживчого балансу О. Чайнова (8), основним обмежувачим фактором зростання виробництва в трудових селянських господарствах є праця. Селянська сім'я нарощує свої трудові зусилля заради задоволення власних потреб доти, доки суб'єктивна оцінка "важкості" додаткових "зусиль" не врівноважується "корисністю" здобутих ними цінностей. Коли "важкість" граничних "зусиль" починає перевищувати їх корисний ефект, зростання господарської активності зменшується, а згодом абсолютно припиняється. Оскільки тепер співвідношення цін на промислову і сільськогосподарську продукцію складається не на користь останнього, додаткові зусилля мало виправдовують себе, що призводить до скорочення обсягів виробництва та його товарності.

Найважливіше питання в ринковій переорієнтації сільського господарства - земельна реформа. Практично всі приходять до єдиної думки, що потрібно зробити протилежне тому, що було зроблено після революції 1917 року: перейти від "соціалізації" до "капіталізації" землі, за влучним висловом видатного українського вченого М. І. Туган-Барановського. Дискусійним є тільки те, як повинен проходити цей процес "капіталізації".

Питання про те, хто і на скільки землі може претендувати, стало головним у процесі обговорення земельної реформи. Земля розглядається як всенародне благо, дароване нам природою, і наомисть праву на приватну власність на землю, як основного ресурса сільськогосподарського виробництва, протиставляється так зване вище "право", а саме: "однакове право" кожного працівника на землю. Звідси виходить, що "земля не може бути передана у власність, а тільки на тимчасове користування трудящого для того, щоб не порушити права інших трудящих на землю. Коли всі мають однакове право на землю, то земля повинна час від часу знову поділятися між працюючими, бо з часом природно виникає нерівність у поділі землі", - писав М. І. Туган-Барановський (9).

З точки зору суспільного права, перерозподіл земель аж ніяк не може бути метою. Він виправданий лише при умові, що новий власник чи користувач забезпечить виробництво не меншої кількості товарної продукції та не з вищими затратами, ніж попередній господар. Тобто, земля повинна перебувати у власності тієї частини суспільства, яка буде ефективно її використовувати. Решта членів суспільства, не зайнятих у сільськогосподарському виробництві, мають право вимагати, аби ті, хто працює на землі, робив це найкращим чином, щоб для всіх вистачило землеробського продукту.

Як свідчить багатолітній досвід інших країн, лише приватна власність на землю - наймогутніший стимул ефективного її використання та нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Не дивлячись на те, що в Україні питання про механізм розподілу земель колективних господарств залишається дискусійним, нині діючим земельним законодавством селянам гарантується право на їх земельну частку в колективній власності, на вихід зі своєю часткою з членів колгоспу, на передачу її у спадок. Однак проведення земельної реформи зволікається. В результаті допущених помилок при проведенні реформувань, земля не стала привабливою як ресурс виробництва, вона не приносить відчутного прибутку, тому зубожілий селянин не поспішає нею заволодіти в більших

розмірах, ніж це потрібно для прогонування власної сім'ї.

Відсутність помітного позитивного впливу проведених реформувань в аграрному секторі пояснюється тим, що при їх здійсненні не враховувались особливості сільського господарства як специфічної галузі.

Ці особливості можна звести до трьох груп факторів.

Перша група факторів пов'язана з тим, що функціонування ринку сільськогосподарської продукції наближене до умов чистої конкуренції.

Сільське господарство - найбільш демонополізована галузь, що характеризується великою кількістю дрібних та середніх підприємств, які виробляють однорідну продукцію. Так, тільки в Рівненській області на базі 363 колгоспів та міжгоспів створено 419 фермерських, 412 пайових та 22 приватно-орендних господарств.

Саме розпорошеністю сільськогосподарських товаровиробників пояснюється той факт, що в результаті пережитої нашою державою гіперінфляції, сільське господарство постраждало найбільше. За таких умов виживали ті підприємства, які мали широкий доступ до бюджетних ресурсів і володіли власними великими фінансовими коштами. Монополізм в українській економіці, який дозволяє пом'якшити бюджетні обмеження монополітичних підприємств через підвищення ними цін на свою продукцію, призвів до того, що у багатьох галузях темпи зростання цін перевищували темпи інфляції. Ріст цін на сільськогосподарську продукцію, навпаки, декілька раз відставав від темпів інфляції.

Таблиця № 2

Індекси цін по галузях економіки (10) (1996 рік з наростаючим підсумком до 1990 року, разів)

	Індекс	Перевищення темпів інфляції, разів
Індекс інфляції	164698	1,0
Індекс цін реалізації сільськогосподарської продукції заготівельними організаціями	56869	0,3
Індекс оптових цін промисловості, всього у тому числі:	302881	1,8
енергетика	437820	2,7
паливна промисловість	563729	3,4
хімічна промисловість	384860	2,3
нафтохімічна промисловість	270104	1,6
машинобудування	195940	1,2

Звідси виникає друга група факторів, пов'язаних з так званою довгостроковою проблемою у сільському господарстві - низькими доходами сільськогосподарських виробників відносно працівників інших галузей та досягнення паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію.

Внаслідок цінової нееластичності попиту на сільськогосподарську продукцію, відносної іммобільності сільськогосподарських ресурсів навіть у розвинутих країнах з високоінтенсивним сільським господарством виробничі витрати агропідприємств бувають вищими за ринкові ціни на їх продукцію. В такому випадку, необхідне втручання держави, спрямоване на підтримку сільсько-господарського виробництва.

Третя група факторів, що характеризують сільське господарство як специфічну галузь, стосується короткострокової проблеми, суть якої полягає у нестабільності доходів сільськогосподарських виробників за роками через коливання обсягів виробництва.

Такі коливання пов'язані з особливостями виробництва в цій галузі, що значною мірою залежать від природно-кліматичних умов. У результаті цінової нееластичності попиту на сільськогосподарську продукцію навіть незначні коливання обсягів виробництва спричиняють досить суттєві зміни цін, а, значить, і доходів товаровиробників. Високий рівень постійних витрат у структурі собівартості продукції змушує сільськогосподарських товаровиробників не припиняти виробництва навіть в умовах його збитковості, що вигідніше, ніж зупинка виробництва, адже тоді збитки будуть більшими. Звідси, знову виникає питання щодо підтримання цін на сільськогосподарську продукцію.

Питання паритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію стоїть досить гостро не тільки в нашій країні. Вважається, що за все XX століття такого паритету було досягнуто двічі: у 1910-1914 рр. та під час другої світової війни (11). Зараз все більше економістів схиляються до думки, що досягти паритету цін досить складно, і взагалі виникають сумніви стосовно його можливості.

Тому стає все більше прихильників двох інших напрямків вирівнювання можливостей сільського господарства та інших галузей економіки. Це концепції паритету доходу й паритету віддачі ресурсів.

Концепція доходу передбачає, що питома вага прибутку в ціні на сільськогосподарську продукцію має бути така сама, як і в інших галузях народного господарства. Інша - паритету віддачі ресурсів - полягає в тому, що сільське господарство повинне мати таку ефективність використання ресурсів, як і не-сільськогосподарські галузі економіки.

Кожна з концепцій має свої переваги та недоліки. Якщо дії уряду спрямовані на підвищення цін на сільськогосподарську продукцію шляхом виплати дотацій фермерам, то це призводить до дефіциту держбюджету і, як наслідок, - підвищення рівня податків у не-сільськогосподарських секторах економіки. Це, у свою чергу, зумовлює збільшення виробничих витрат у промисловості і подорожчання засобів виробництва для сільського господарства. Доходи фермерів зростають тільки на першому етапі, а на наступних стадіях поглинаються додатковими виробничими витратами, так як високий рівень цін на сільськогосподарську продукцію зумовлює зростання цін на землю й рівень ренти, що призводить до підвищення капіталомісткості сільськогосподарського виробництва. Незважаючи на вищевказані недоліки, прихильників цього напрямку є досить багато, у зв'язку з простотою його використання на практиці.

І навпаки, якщо уряд спрямовує свої дії на підвищення ефективності використання ресурсів сільського господарства, то це зумовлює зростання доходів в усіх галузях економіки, збільшується валовий національний продукт, зростає зайнятість та рівень реальних доходів населення. Такий напрямок має менше прихильників тому, що будучи досить "елегантним" у теорії, є проблематичним у використанні на практиці.

У країнах Європейського Співтовариства, США та інших вже багато років існують державні програми підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Аграрна політика

США, наприклад, характеризується трьома типами програм: введення дворівнених цін на сільськогосподарську продукцію; виведення з обороту сільськогосподарських земель; прямі виплати з бюджету фермерам.

Дворівнені ціни мають за мету підтримання внутрішніх цін таким чином, щоб вони були вищими від цінової рівноваги. Надлишок продукції, що утворюється внаслідок цього, планується реалізовувати на міжнародних ринках. Іншим боком програми дворівнених цін, є існування товарно-кредитної корпорації фермерів США, яка акумулює вищеназваний надлишок сільськогосподарської продукції шляхом надання фермерам цільових позичок. Фермери, що отримали таку позичку, мають право або реалізовувати свою продукцію на ринку за умови, коли виручка від її реалізації є вищою від суми позички з відсотками за неї, або, коли ціна низька, поставити продукцію товарно-кредитній корпорації в кількості, що покрила б узятую позичку з відсотками за неї. Корпорація на свій розсуд може розпоряджатися цією продукцією і реалізовувати її або на внутрішньому, або на зовнішньому ринках. Система дворівнених цін функціонує в США з 1929 року.

Інший напрямок - це виведення з обороту сільськогосподарських угідь. Компенсуючи фермерам втрати від скорочення посівних площ, уряд таким чином скорочує пропозицію сільськогосподарської продукції, а значить, підтримує досить високий рівень цін на неї. Третій напрямок характеризується прямими виплатами з бюджету на покриття затрат фермерів та субсидіювання певних програм з розвитку аграрного сектора економіки. На наш погляд, для України, враховуючи її потенційні експортні можливості сільськогосподарської продукції, є досить цікавою програма дворівнених цін.

В останні роки, у зв'язку з тим, що урядові витрати зростають вищими темпами, ніж фермерські доходи, аграрна політика США та Європейського Співтовариства має тенденцію до лібералізації. Однак жодна з країн не може суттєво знизити ціни на сільськогосподарську продукцію, а значить, відмовитись від субсидіювання фермерства з державного бюджету.

З 1998 року в Україні вперше планується розпочати субсидіювання сільськогосподарського виробництва. Прийнята постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження порядку нарахування та виплат дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі" (№145 від 16.02.1998 р.).

Передбачається звільнити від податку на додану вартість реалізовані переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі, а звільнені кошти використати на виплату дотацій.

Позитивним у цьому документі є той факт, що нарешті на державному рівні розпочалась робота по підтримці вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника, включаючи особисті підсобні господарства громадян.

Разом з тим, у запропонованому порядку субсидіювання, на наш погляд, є ряд недоліків. Субсидії встановлено тільки на молоко та м'ясо в живій вазі, які будуть реалізовуватись тільки переробним підприємствам. Внаслідок цього потерпить велика кількість дрібних селянських господарств, які реалізують невеликими кількостями лишки сільськогосподарської продукції на споживчих ринках.

По-друге, це сприятиме посиленню монопольного становища переробних підприємств, яких у кожному регіоні декілька. Вони будуть диктувати закупівельні ціни на молоко і м'ясо, в результаті чого доходи товаровиробників можуть і не зрости.

Вищеназвані недоліки не забезпечують рівних прав для всіх товаровиробників по одержанню дотацій, а найголовніше - їх рівень не може суттєво вплинути на поживлення ділової активності в аграрному секторі.

Вихід України з кризи почнеться не раніше, як намітиться приріст виробництва споживчих товарів, зокрема продовольства. Зробити такий перелом можливо лише тоді, коли буде віднайдено шляхи реалізації наймогутнішого аграрного потенціалу нашої держави.

Література:

1. Україна в цифрах у 1996 р. - К., 1997. - С. 13.
2. Там же - С. 80.
3. Там же - С. 123.
4. Народне господарство області у 1996 р. - Рівне., 1997. - С. 137.
5. Там же - С. 136, 166.
6. Україна у цифрах у 1996р. - К., 1997. - С. 126, 136.
7. Там же - С. 26.
8. Магас В. Аграрна реформа: альтернатива розподільчому підходу // Економіка України. - 1996., № - С. 54.
9. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний. - К. 1994. - с. 208.
10. Україна у цифрах у 1996р. - К. 1997. - с. 33, 36.
11. Дем'яненко М. І. Формування виробничих витрат у сільському господарстві: макро- та мікроекономічні аспекти. Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора економічних наук. - К., 1997. - С. 126.